

**Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII
– другої половини XIX століття
у спадку Я.П. Новицького**

Історики, фольклористи, археологи, етнографи, краєзнавці та мовознавці, чий науковий інтерес та розвідки пов'язані з дослідженням історії Південної України, повсякчас наголошують на цінності наукового спадку Я.П. Новицького. Сьогодні науковому загалу відомо понад 200 робіт дослідника з різних галузей науки. І це не остаточні відомості. Значна частина спадку Я.П. Новицького ще й досі залишається не актуалізованою. Пошуки тривають. Але вони ускладнюються, по-перше, тим, що значна частина наукового доробку Я.П. Новицького розпорошена по різних виданнях того часу. Я.П. Новицький був дописувачем до таких періодичних видань як: «Степ», «Одеський вісник», «Катеринославські губернські відомості», «Літопис Катеринославської вченої архівної комісії» та багатьох інших. По-друге, ускладнюються тим, що архівні матеріали розпорошені по різних архівосховищам. Але й та частина спадку Я.П. Новицького, що вже залучена до наукового обігу, достатньо інформативна.

Питання управління Південною Україною та чиновницького апарату у спадку Я.П. Новицького не домінуючі. Скоріш, навпаки, згадки про вищезазначені питання носять фрагментарний характер. Але не дивлячись на фрагментарність повідомлень, вони досить цінні. Так, Н. Сурева досить компетентно проаналізувала опублікований Я.П. Новицьким «Опись дел Мариупольского и Александровского предводителей дворянства» та «Список предводителей дворянства Александровского уезда 1797 -1913» на предмет історії Олександрівського дворянства¹. Окремо слід відзначити спробу І. Савченко проаналізувати інформативні можливості «Истории города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806» на предмет історії адміністративно-територіального устрою Південної України². Дослідник історії церкви Південної України – І.Лиман, опрацював збірку матеріалів Я.П. Новицького «Папери Олександрівського, Павлоградського, Новомосковського

духовного правління», що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України³. До спадку Я.П. Новицького щодо питання управління Південною Україною також звертались Ю. Головка⁴ та В. Циберт⁵. Таким чином, ми реально можемо констатувати підвищення наукового інтересу до спадку Я.П. Новицького та залучення його робіт до досліджень.

«История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806»⁶ – одна з найвідоміших робіт Я.П. Новицького. Написанню історії міста передувало досить тривалий період робіт в архівосховищах. Дослідником було використано документи Предводителя дворянства, Міської управи, Повітового казначейства та Архіву Коша. Унікальність використаних Новицьким архівних матеріалів місцевих установ полягає у тому, що більша їх частина втрачена. Як наслідок – історія міста залишається чи не єдиним джерелом з вивчення багатьох питань історії Олександрівського повіту та міста Олександрівська на початковому етапі.

Робота над історією міста Олександрівська розпочалася ще в 90-х роках XIX ст. У рукописному відділі Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики ім. М.М. Рильського зберігається план до історії міста, що був складений ще у 1894 р. Перший варіант «Историй города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806» був готовий у 1901 році. Планувалося видати історію міста до ювілею міста. Саме в той час більша частина міст Півдня України святкували свої ювілеї. Але тоді робота так і не побачила світ. Причиною зволікання, як це пояснював сам Я.П. Новицький, стали знайденні нові архівні матеріали, що, в свою чергу, призвело до розширення або взагалі до переробки деяких розділів. Інтенсифікації пошуку нових джерел сприяла участь дослідника у діяльності Катеринославської ученої архівної комісії, за дорученням якої він працював в архівосховищах міста Олександрівська. Остаточно робота над історією міста була завершена у 1905 році.

Я.П. Новицький досить критично ставився до свого творіння, визнавав багато вад за ним. Серед головних недоліків визначав недотримання хронологічного методу викладу матеріалу та погану систему розробки розділів. У книзі виділено дев'ять розділів, які автор намагався розташувати за тематико-хронологічним принци-

пом. Через нерівномірне представництво джерел, розділи різняться за об'ємом.

Хронологічно робота охоплює найпроблематичніший період в історії Південної України. Період останньої чверті XVIII ст. – початку XIX ст. ознаменувався для Південної України доленосними подіями, наслідки яких були відчутні впродовж усього подальшого розвитку регіону. Саме в той час російська влада остаточно стала на шлях уніфікації та насадження загальноімперського ладу на Півдні України⁷. Відмінність України повинна була ліквідуватися раз та на завжди.

Особливість південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII ст. полягала в тому, що управління в ньому здійснювалося здебільшого воєнними чинами, які одночасно виконували і цивільні функції. Основні причини досить тривалого впровадження загальноімперської системи управління були пов'язані з багатолітнім існуванням козацької традиції самоуправління. Такі кардинальні кроки імперської влади, як скасування Запорозької Січі та ведення “Установлення щодо управління губерній” 1775 року, та ряд інших заходів, не дали відразу очікуваних результатів. Козацькі традиції самоуправління ще досить тривалий час продовжували існувати та нагадували про себе. Постійна загроза нападу Туреччини також уповільнювала процес інтегрування Південної України до загальноімперської системи. Непересічне значення мало ставлення й самих чиновників до своїх повноважень. Повна автономія у керівництві від центру, що склалася за часів Потьомкіна, була їм на руку. Перевищення службового становища, хабарництво – звичні для того часу явища. Тому й не дивно, що у регіоні досить тривалий час існувала відмінність в управлінні у порівнянні з іншими територіями Російської імперії.

Ілюстрацією поступового переходу від воєнізованого до цивільного управління південноукраїнським регіоном нам слугує історія міста Олександрівська Я.П. Новицького. У першу чергу, на що необхідно звернути увагу – це те, що усі перші імперські утворення на Півдні України носили мілітаризований характер. Побудова Дніпровської лінії також не була виключенням. Але це все було вимогою часу.

В історії міста Олександрівська ми безпосередньо знаходимо відомості, що стосуються земських комісарів та воєвод, які здійснювали місцеве управління в повітах⁸. Сам Новицький зазначав, що

реальних відомостей про їх діяльність в Олександрівську досить мало. Особливо, що стосується діяльності земських комісарів. У архіві Покровського собору Я.П. Новицький знайшов лише один документ, що висвітлює діяльність земського комісара в Олександрівську, але такий, як зазначив сам Я.П. Новицький, що заслуговує на увагу. Основний зміст знайденого документу, який був адресований до Павловського духовного правління з Комісарського правління, стосується нашестя сарани та завданих збитків. Щодо повноважень, то земські комісари здійснювали перепис населення, виконували збір податків. Неабияка роль земським комісарам відводилась при вирішенні поземельних питань. У їх компетенцію також входило проведення суду, квартирування та відведення пасовищ та лу́гів воїнським командам. Улаштування та утримання пошти, до́ріг та переправ – також входило в їх функції. Коли через територію, що була під їх юрисдикцією, проходили команди, то вони їх супроводжували та організовували постачання провіанту та підводів. Земським комісарам підпорядковувались усі адміністративні органи управління, що існували в повіті⁹. За відомостями Я.П. Новицького, посаду земського комісара з 1777 по 1883 у Павловській провінції займав надвірний радник Іван Ілліч Булгаков. Таким чином, головне завдання земських комісарів полягало у контролі за місцевим населенням¹⁰.

За матеріалами Покровського собору у місті Олександрівську сім років підряд перебував воєвода та його штат¹¹. Посаду воєводи фурштаду з 1781 року по 1787 рік займав Тимофій Афанасійович Овсяніков. Воєводськими товаришами були майор Семен Салков з 1781 року по 1783 рік та майор Павло Ігнат'єв у 1783 році. Новицький також зазначив, що секретарем воєводської канцелярії був прапорщик Наум Говорухов. Наведено штат канцелярії. Основними обов'язками воєводи були: 1) охорона тиші та спокою; 2) розшук втікачів на ввірених під їх юрисдикцію території; 2) боротьба з розбійництвом, 3) контроль за епідеміологічною ситуацією. Додатково воєвода займався питаннями рекрутського набору та квартируванням війська. Щодо фінансових справ – воєвода здійснював збір недоїмок. Зокрема воєводі надавались широкі повноваження у вирішенні судових справ. Воєводські канцелярії здійснювали контроль за переміщенням населення. Від земських комісарів воєводська канцелярія щомісяця отримувала відомості стосовно кількості населення. Також воєводські канцелярії повинні були слідкувати за ви-

дачею білетів запорожцям та забезпечувати слухняність місцевого населення.

У 1785 році в Олександрівську відкрито першу міську установу – ратушу¹². 22 січня 1784 року уряд видав наказ, за яким генерал-губернаторові надавалось право відкривати у містечках, шанцях, якщо там була відповідна кількість населення, магістрати та ратуші¹³. Основною причиною такої рекомендації генерал-губернаторові, було бажання влади створити більш щільну мережу державних установ на Півдні України. Я.П. Новицький визначив штат Олександрівської ратуші, канцелярії ратуші та поіменний список посадових осіб¹⁴. Штат ратуші, за Я.П. Новицьким, складався з бургомістра, який стояв на чолі ратуші, двох ратманів, старости, двох словесних суддів та міського маклера. При канцелярській ратуші – секретар та два писця. Усі посадові особи обирались шляхом балотування, обрані на посаду складали присягу¹⁵. Я.П. Новицький підкреслює, що на посади бургомістрів та ратманів обирались люди грамотні, а на посаду словесних судів можна було обирати і з неграмотних. До такого висновку Я.П. Новицького наштовхнуло те, що до документів прикладав руку хтось інший, той хто володів грамотою. Платню чиновники отримували тричі на рік – в травні, вересні та в грудні. У Новицького знаходимо досить детальний опис приміщення, де знаходилась ратуша та канцелярського знаряддя.

Як зазначає автор, Олександрівськ поступово рухався до нового цивільного життя. До 1803 року в посаді зовсім не було поліції. Повноваження поліції виконувала Ратуша та її чиновники. Але вже у 1803 році засновано посаду городничого. Першим городничим у місті Олександрівськ був Фінк, другий – Норов. Але Новицький зовсім не згадував управу благочиння, яку очолював городничий. Виникнення управи благочиння пов'язано з реформуванням поліцейського управління урядом. У 1782 році в Російській імперії було видано «Статут благочиння», згідно з яким і було утворено управи благочиння. Городничому допомагали два пристави, один карних справ, а інший цивільних. Але про приставів у Новицького ми також нічого не знаходимо, напевно через відсутність відповідних джерел. Городничий виконував поліцейсько-господарські функції. Серед основних обов'язків, які покладалися на нього: забезпечення громадського спокою, здійснення контролю за виконанням законів, нагляд за дотриманням у місті системи міри та ваги, орга-

нізація боротьби з епідемією, якщо така виникала, нагляд за належним утриманням інфраструктури міста, забезпечення проходження військових команд, слідкування за збереженням казенних будівель. Після 1803 року ратуша та поліція, як зазначено, вели інтенсивну переписку, що, в свою чергу, інколи призводило до втручання губернського чиновництва до справ поліції.

Досить фрагментарно, можна навіть сказати, побіжно, Я.П. Новицький згадує, що у 1804 р. з міста Оріхів до Олександрівська було перенесено Маріупольське повітове казначейство – це була вже не перша ознака того, що на Олександрівськ чекають зміни. 1806 – знаменний рік в історії Олександрівська. Цього року було відкрито нові повіти: Олександрійський, Слов'яносербський, Верхньодніпровський. Олександрівськ перетворився на повітове місто з системою повітових установ та відповідним штатом чиновників, які забезпечували ведення справ у ввіреному під їх керівництвом повіті. У Я.П. Новицького ми знаходимо відомості, що стосується штатів щойно відкритих установ та заробітної плати, що була назначена кожному чиновнику відповідно до його посади та класу. Також зазначено канцелярські витрати. Відомості стосовно повітових установ Я.П. Новицький узяв зі штату нових повітів. Знаходимо в історії міста й перший затверджений поіменний штат чиновників повіту та міста Олександрівська.

Не минуло остронь захоплення Я.П. Новицького збирати та записувати спогади давно минулих часів від старожилів місцевих сіл і написання історії міста Олександрівська. Ще на самому початку, у вступі, додатковим джерелом виділено спогади двох «глибоких старців»: Павла Васильовича Кравцова та Василя Івановича Нагірного (Москаленко). Досить органічно та яскраво komponують включені розповіді старців з основним текстом історії міста. Певну цікавість викликають спогади, що стосуються дозвілля Олександрівського чиновництва, відпочинку¹⁶. Так, вільний від роботи час та на свята, за словами старця Нагірного, чиновники проводили на Дніпрі з рушницями, волоками, вудками. Довгими зимовими вечорами грали на гроші в карти. На зимові свята чиновники разом з іншими мешканцями: купцями, міщанами кулачилися – гра така була. Виходили на вулицю і йшли стінка на стінку. Звернули увагу у своїх розповідях респонденти Я.П. Новицького і на зовнішній вигляд чиновників, особливо на одяг. Одягались чиновники, як і усі інші – форми у них ще не було. Описаний одяг досить сильно нага-

дує одяг заможних козаків. Старець Кравцов акцентує увагу на тому, що німецької моди тоді ще не було – манишок та галстуків. Досить правдивими є відомості старців щодо соціального походження чиновництва. Дід Кравцов акцентує увагу на тому, що усі чиновники були з поміщиків. Коли Олександрівськ перейменували з посаду в повітове місто, стали з сіл з'їзжатися до Олександрівська поміщики. «Ісправник, суддя, всілякі члени засідателі, канцелярські чиновники – усі вони були з поміщиків» – стверджував дід Кравцов, один з постійних респондентів Я.П. Новицького.

Окремого заслуговує на увагу розгляд евристичної роботи Я.П. Новицького. Як вже зазначалось, за дорученням Катеринославської вченої архівної комісії, Я.П. Новицький працював в архівосховищах місцевих установ Олександрівська. Зокрема опрацював матеріали Маріупольського та Олександрівського повітових предводителів дворянства та повітового казначейства. Результатом двомісячної скрупульозної роботи з матеріалами, стала публікація на шпальтах «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії», у другому номері, опису архівних справ предводителів дворянства¹⁷. Хронологічно архів предводителів дворянства охоплював період з 1797 року – по 1825 рік. Але, як зазначає дослідник, за окремі роки уцілілих справ досить мало, а за 1805 рік, взагалі не знайдено жодної справи. З 1897 року – по 1806 рік, тобто до заснування Олександрівського повіту – в архіві були представленні матеріали Маріупольського предводителя дворянства, а с 1806 року – Олександрівського предводителя дворянства. Опрацювавши увесь комплекс матеріалів, Новицький визначив інформативні можливості документів архіву.

Цінність для вивчення історії південноукраїнського чиновництва матеріалів предводителів дворянства полягає в тому, що значна частина посад в установах обиралась дворянством. Так, перераховуючи інформативні можливості документів архіву, Новицький окремо виділив пункт стосовно: «...несення населенням суспільних обов'язків (виборні посади купецтва та дворянства)»¹⁸.

Згідно з законодавством Російської імперії, а саме Установлення про губернії 1775 року, дворянству губернії надавалося право брати участь в місцевому управлінні через проведення кожних три роки дворянських виборів на адміністративні та судові посади. Від дворянства до губернських установ обиралось: десять засідателів верхнього земського суду, двох засідателів совісного суду. До пові-

тових установ дворянство обирало: земського ісправника, двох засідателів нижнього земського суду, повітового суддю, двох засідателів повітового суду.

У описі архіву Маріупольського та Олександрівського повітових предводителів дворянства знаходимо справи, які судячи з їх назв, могли б бути використанні в дослідженні історії чиновництва. Безпосередньо до таких справ можна віднести: «Про перетворення Олександрівська з посаду в повітове місто і про відкриття в ньому повітових установ – на 19 аркушах»¹⁹ за 1806 рік, «Про вибори на суспільні посади на три роки с 1809 року – на 70 аркушах»²⁰ за 1808 рік, «Про вибори в губерньському місті Катеринославі на дворянські та купецькі посади – на 49 аркушах»²¹ за 1811 рік, «Про надання губерньському правлінню списку про знаходження не у справ чиновників – на 26 аркушах»²² за 1813 рік та інші справи, які судячи з назв також могли б бути використанні у дослідженні.

Але справа у тому, що, як констатував Я.П. Новицький, дослідженні архіву знаходились у злиденному стані. Місцем їх зберігання було горище. Стурбованість дослідника подальшою долею цінного комплексу джерел, підштовхнула його до оперативних та рішучих дій. Як наслідок – значну частину матеріалів Я.П. Новицький переніс до себе додому. Так, до кінця життя у Я.П. Новицького вдома осіла солідна колекція матеріалів, що складала собою досить представницький комплекс джерел з історії міста Олександрівська та Олександрівського повіту. Але сумна доля спіткала зібранні Новицьким матеріали після його смерті – багато зникло безслідно. Та частина, що уціліла була розпорошена по установам Всеукраїнської академії наук.

Сьогодні ми можемо знайти матеріали Я.П. Новицького в таких установах Національної академії наук України як: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України та Інститут рукопису Центральної національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У Інституті мистецтвознавства матеріалів з історії чиновництва нами майже не знайдено. Лише подекуди у піснях та переказах можемо зустріти прізвища чиновників. Інша справа – матеріали Інституту рукопису. В Інституті рукопису на зберіганні знаходиться збірка матеріалів Я.П. Новицького. Особливо цікаві матеріали Олександрівської ратуші. У збірці зокрема знайдено документи стосовно мундирів чиновників цивільного відомства²³, пенсію вдові чиновника²⁴, іменний список чи-

новників та дворянства²⁵, формулярні списки проходження служби чиновників. Зокрема знайдено формулярний список про службу купця першої гільдії Павла Львовича Захаріна²⁶, який за пропозицією «Приказа общественного призрения» був назначений попечителем міської лікарні. З 1857 р. перебував на посаді директора та скарбника Тюремного відділу. За дорученням повітового тюремного відділу займався проблемами постачання харчів та одягу для арештантів. Захарін відзначився також тим, що йому вдавалося заощаджувати значні суми виділених грошей. Так, з виділеної суми за відомістю у розмірі 2813 руб. в 1857 р. на одяг для арештантів, він витратив лише 1248 руб., чим заощадив 956 рублів. Декілька разів Захарін обирався на посади ратмана та бургомістра.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що не дивлячись на те, що питання історії чиновництва у наукових студіях Я.П. Новицького не виносилося окремо та здебільшого розглядалось у контексті інших питань, цінність від цього, хоч і мимохідь розглянутих питань, не зменшуються. Окремо слід відзначити дослідження Я.П. Новицького «История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806». Історія міста слугує нам джерелом з вивчення історії поступового переходу від мілітаризованого управління регіоном до цивільного. Унікальність роботи полягає у тому, що Я.П. Новицький використав джерела, які сьогодні вважаються втраченими. Опублікований опис справ Маріупольського та Олександрівського предводителів дворянства свідчить, що Я.П. Новицький усвідомлював важливість джерел, що стосуються історії чиновництва. Окремим пунктом в переліку інформативних можливостей він виділив відомості стосовно виборних посад дворянства та купецтва. Тому включення спадку Я.П. Новицького до вивчення історії чиновництва Південної України є досить обґрунтованим.

Література:

¹ Сурева Н. Історія Олександрівського дворянства у творчій спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С.72-77

² Савченко І. «История города Александровска «Екатеринославской губернии» в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 -1806» як джерело до історії адміністративно-територіального устрою Південної України // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 62-64

³ Лиман І. Архівні матеріали з релігійної історії Південної України

останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 53-62.

⁴ Головко Ю. Митниця та карантин Олександрівської фортеці в «Історії міста Олександрівська «Катеринославської губернії» у зв'язку з історією виникнення Дніпровської лінії (1700-1806)» Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 89-92

⁵ Циберт В. Дослідження Я. Новицького з історії міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 64-69

⁶ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 184-303

⁷ Савченко І. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70-80 рр. XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2001. т. 6. – С. 235-239

⁸ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 245

⁹ Самко І. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775-1776 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1999 р. т. 5. – С. 120; Савченко І.В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2001. – С. 244-249; Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. - СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. V. – С. 123

¹⁰ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. Запоріжжя, 1999 р. – С. 4

¹¹ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 245

¹² Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 252

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXII. – С. 13.

¹⁴ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 252

¹⁵ Там само. – С. 253

¹⁶ Там само. – С. 259

¹⁷ Новицький Я.П. Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав. – 1904 т. 1. – С. 110-112

¹⁸ Там сам. С. – 105

¹⁹ Там само. – С. 116

²⁰ Там само. – С. 116

²¹ Там само. – С. 120

²² Там само. – С. 121

²³ Папери ратуші міста Олександрівськ. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Ф. П: Фонд історичних матеріалів, спр. 24853-24864

²⁴ Там само. – спр. 24835-24844

²⁵ Там само. – спр. 24098-24104

²⁶ Там само. – С. 24138-24143